

Protestant Theological University

Welk appel gaat er van Bonhoeffers tekst uit naar de kerk van vandaag?

Nagy, D.

Published in:

De politieke Bonhoeffer Kerk en overheid toen en nu

Published: 01/01/2018

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for pulished version (APA):

Nagy, D. (2018). Welk appel gaat er van Bonhoeffers tekst uit naar de kerk van vandaag? In *De politieke Bonhoeffer Kerk en overheid toen en nu* (pp. 77-91)

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-ptthu/bibliotheek-ptthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl>.

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/345979349>

Welk appel gaat er van Bonhoeffers tekst uit naar de kerk van vandaag?

Chapter · November 2020

CITATIONS
0

READS
55

1 author:

[Dorottya Nagy](#)

Protestantse Theologische Universiteit

37 PUBLICATIONS 75 CITATIONS

SEE PROFILE

Welk appel gaat er van Bonhoeffers tekst uit naar de kerk van vandaag?

Dorottya Nagy

Toen collega Edward van 't Slot mij de titel van deze lezing voorstelde heb ik hem aangenomen zonder verzet. Zelf was ik nooit op het idee gekomen om op zoek te gaan naar een appel voor de kerk in Bonhoeffers tekst; en toen ik de titel van Stevo Akkermans bijdrage zag, bracht mijn vrije associatie me naar Jean-Louis Chrétiens *L'appel et la réponse*,¹ een boek over kunst dat stelt dat kunst handelen is als reactie van een kunstenaar op wat hij/zij ziet en hoe dit handelen weer om daden vraagt van het publiek. Deze vrije, onacademische associatie stimuleerde mij met zo'n titel aan de slag te gaan, ook omdat Chrétien laat zien dat appel en reactie naar de verwevenheid van het geheel wijst, naar de kunst van samenleven/samenleving.

Appel voor de kerk. Voor de kerk? Welke kerk? Waar? Wat is kerk? *Est autem ecclesia congregatio sanctorum, in qua evangelium recte docetur et recte administrantur sacramenta*² – antwoordt mijn luthers geschoolde theologische automatisme op die vraag. De opdracht nodigt mij als missioloog-theoloog uit voor een gesprek en het vergt aan te geven vanwaar precies deze vraag klinkt. In vele plaatsen en in vele tijden zie ik mezelf als deel van de kerk. Zo probeerde ik in de afgelopen weken met deze opdracht in mijn achterhoofd rond te kijken en om me heen te luisteren en heb ik heel wat fragmenten verzameld. Ik heb er een paar meegenomen:

Fragment 1: Vóór 15 maart 2017 waren er talloze gebedsbijeenkomsten georganiseerd in het kader van de verkiezingen. Één van de bijeenkomsten werd aangekondigd met de volgende tekst:³

Nu de verkiezingen eraan komen, is het goed om bij elkaar te komen in Woord en Gebed.
Er komt veel op ons af via de media en [we] zoeken daarin een weg.
Hoe en wat kunnen we bidden voor de komende verkiezingen?
We mogen bidden voor toekomstige leiders van ons land.
Dat hun leiderschap in dienst staat van eerlijkheid en rechtvaardigheid voor ons land.
Voor de mensen die hun stem mogen uitbrengen op een partij van hun keuze.
Een keuze die wel overwogen is gemaakt.
In ons gebed mogen we vragen om Gods bescherming en zijn Geestkracht in de verkiezingstijd.
Er is gelegenheid om hardop of in stilte mee te bidden.
Ook zijn er gebeden en Bijbelteksten om voor te lezen.

Fragment 2: Op 15 maart 2017 klonken ergens anders in Europa deze woorden:⁴

¹ Chrétiens, *L'appel et la réponse*, Parijs 1992. Zie voor de volledige bibliografische gegevens de Bibliografie achterin deze bundel.

² *Confessio Augustana 7: De ecclesia*.

³ <http://pknpijnackerdelfgauw.nl/deacker/de-verkiezingen-van-15-maart-2017/>, 19 maart 2017.

Het levende erfgoed van 1848–49 motiveert ons, om ons niet terug te trekken! Het motiveert ons om ons vaderland niet te verlaten, om ons deel, dat we gekregen hebben, niet op te geven, en om onze lege plekken niet aan vreemde indringers te geven; het erfgoed spoort ons aan om ons vaderland, onze rechten en onze vrijheid te behouden en te beschermen.

Deze woorden werden uitgesproken door László Tőkés, die als Hongaarse protestantse predikant uit Roemenië tot één van de symbolen van de *Wende* (van 1989/90) in Europa werd. Tijdens het beoefenen van het bisschoppelijke ambt werd hij steeds meer een politicus en heeft hij uiteindelijk in 2009 zijn bisschoppelijke ambt neergelegd; tussen 2010 en 2012 was hij vicepresident van het Europese Parlement, en sinds 2014 is hij EU-parlementariër namens de Fidesz-KDNP coalitie in Hongarije. Over welk vaderland zou hij het hebben? En wie zijn de ‘ons’ van zijn toespraak, die zich niet terug mogen trekken? Over staat en kerk gesproken: wat gebeurt er hier?

Fragment 3: In 2013 op dezelfde dag waarop de Russische Staatsdoema de zogenaamde ‘propaganda over niet-traditionele seksuele relaties’ aanneemt, krijgt Nikolaus Schneider, de toenmalige voorzitter van de *Rat der Evangelischen Kirche in Deutschland* zijn eredoctoraat van de Károli Gáspár Universiteit in Budapest. De titel van zijn rede was: ‘Das Verhältnis von Kirche und Staat – Überlegungen auf dem Hintergrund der V. These der Barmer Theologischen Erklärung’, waar boven de vijfde these staat ‘Vreest God, eert de koning’ uit 1 Petrus 2:17. Schneider benadrukt in zijn rede:

Gods Woord dwingt onze kerken daarbij op bijzondere wijze tot bescherming van zwakken en behoeftigen, tot inzet voor recht en gerechtigheid, ook in staatkundige structuren, tot verantwoorde omgang met bezit en rijkdom en tot bewaring van de aarde als Gods schepping. In die zin zijn het formuleren en publiekelijk articuleren van een evangelisch-kerkelijk sociale ethiek, bio-ethiek of economische ethiek geen aanmatiging die inbreuk zou doen op taken of waardigheden van de staat. Wij begrijpen deze formuleringen en articulaties eerder als onze theologische antwoorden, omlijnd door Gods woord en instructies, op de brandende vragen van onze tijd.⁵

In zijn *laudatio* heeft rector Péter Balla zijn wens uitgesproken dat Schneider ‘ook in de toekomst het leven van zijn universiteit, en de gemeenschap van de hele kerk zal blijven verrijken met zijn Bijbelse wijsheid, theologische kijk, en met zijn, voor anderen verantwoordelijkheid dragende, tot het brengen van offers bereid zijnde, christelijke leven’.⁶

Fragment 4: In 2014 heeft de Lutherse aartsbisschop Kari Mäkinen zijn steun getoond bij het opnemen van de wet die homohuwelijken in Finland toestaat. In een interview stelde hij: ‘We are in the same situation as our neighboring Nordic Churches: our concept of marriage needs

⁴ http://tokeslaszlo.eu/cikk/megorizzuk_es_megvedjuk_szulofoldunket_jogainkat_es_szabadsagunkat, 19 maart 2017, vertaald uit het Hongaars door de auteur.

⁵ Schneider, ‘Das Verhältnis von Kirche und Staat’, ... 2013, 6 (vertaald uit het Duits door de auteur).

⁶ <http://www.evangelikus.hu/cikk/nikolaus-schneider-k%C3%A1roli-d%C3%ADszdoktora-lett>, 18 november 2016, vertaald uit het Hongaars door de auteur.

a fundamental examination. Speaking for myself, I think it is time for reconsideration.’⁷ Mäkinens woorden leidden tot grote koppen in de journalistiek. In het Nederlands zag ik titels als ‘Kerk Finland loopt leeg vanwege uitspraken homohuwelijk’⁸ of ‘Duizenden keren Finse kerk rug toe’.⁹ Dezelfde aartsbisschop bekritiseerde het strenge asielbeleid in Finland.

Dit zijn slechts vier fragmenten van de afgelopen maanden die bij het leven van kerkgemeenschappen horen waar ik deel van uit maak en die aangeven hoe moeilijk het is om de vraag van de uitnodiging, om te kijken welk appel van Bonhoeffers tekst naar de kerk uitgaat, vanuit het juiste perspectief te benaderen/ bespreken. Het zou een fout zijn om deze voorbeelden meteen aan landen te plakken, want ze zijn geen typering van landelijke situaties. In alle vier landen zijn soortgelijke voorbeelden te vinden. Het zou ook fout zijn, om de vraag automatisch exclusief op Nederland te betrekken, want dan blijven verbeeldingskaders zoals ‘de kerk in Nederland’ eenzijdig gebruikt. Maar wat voor soort vanzelfsprekendheid laat ‘de kerk in Nederland’ zien?

Ik deel de bovengenoemde fragmenten omdat ze op verschillende manieren de relatie tussen kerk en overheid thematiseren, omdat ze brandende thema’s van deze tijden in Europa (en we blijven in Europa) verwoorden zoals nationalisme, landbezit, zoeken naar oriëntatie, de kwestie van anders-zijn, gezin en werk; en omdat deze thema’s in Bonhoeffers tekst prominent voorkomen: kerk, overheid, huwelijk en werk. Deze thema’s en hun verwevenheid zijn levende gesprekstof; opvattingen van deze begrippen blijven groepen mensen bij elkaar brengen en uit elkaar drijven ook wanneer het over kerk-zijn gaat. Voor een theoloog-missioloog zijn deze thema’s sleutelwoorden waarbij postkoloniale theologie, bevrijdingstheologie, feministische theologie, queer theologie, contextuele theologie om verantwoording vragen inzake verleden. Maar door dezelfde sleutelwoorden wil een theoloog-missioloog in gesprek blijven en nieuwe gesprekken aangaan inzake het hier en nu. Verbonden aan de PThU kan ik deze tekst niet los van de vraag over theologische vorming lezen – een theologische opleiding als bepalende dimensie van de kerk. Uit deze invalshoek zoek ik dus het appel voor de kerk in Bonhoeffers tekst en vind ik het in één oproep samenvattend:

Kerk van alle tijden en plaatsen: Lees de Schriften; verlang naar meer diepte, en hoogte en breedte en lengte op basis van je geloof, op basis van God, die je belijdt!

1. Lees de Schriften!

Bonhoeffer – ook in het schrijven van zijn advies over kerk en overheid – appelleert continu aan de Schrift. De fragmenten die ik deelde doen dat ook, al zijn er grote verschillen in de manier waarop de fragmenten een oproep doen op grond van de Schrift. Spreken, redeneren in het algemeen, verwijst naar de vraag van macht. Vanuit welke macht en door welke macht wordt er gesproken? Bonhoeffer – in zijn spreken over ἐξουσία, die hij simpelweg overheid

⁷ ‘We verkeren in dezelfde situatie als de kerken in onze noordelijke buurlanden: ons begrip huwelijk heeft een fundamentele toetsing nodig. Mijn persoonlijke mening is dat het tijd is voor een heroverweging.’ https://world.wng.org/2014/12/finnish_church_embraces_gay_marriage_loses_12000_members, 29 januari 2017.

⁸ <http://www.eo.nl/geloven/nieuws/item/kerk-finland-loopt-leeg-vanwege-uitspraken-homohuwelijk/>, 29 januari 2017.

⁹ <http://www.rd.nl/kerk-religie/duizenden-keren-finse-kerk-rug-toe-1.434001>, 29 januari 2017.

noemt – gebruikt de autoriteit van de Bijbel. Deze autoriteit is voor hem vanzelfsprekend, maar niet uit de gebruikelijke abstractie van openbaring en inspiratie, maar uit de integriteit van het willen communiceren van hoe hij gelooft en hoe hij het geloof leert en leeft. Om met anderen je wereldbeeld te kunnen delen moet je vertellen op basis waarvan je denkt zoals je denkt. De autoriteit van de Schrift hangt niet in de lucht, het is geen dogma, het wordt existentieel voor mensen die God door Christus leren kennen. Met dit beroep op de Schriften, met zijn verlangen om de diepte en de hoogte te verkennen, veegt hij de legitimiteit van de vraag naar de relatie tussen staat en kerk in zijn eerste zin van tafel – want het gaat hem om overheid en kerk. Wat relevant en existentieel voor de kerk is, is de vraag naar de overheid en dat in verband met macht. Bij deze concrete vraag presenteert Bonhoeffer een beknopte systematische theologie waarvan alles alleen door, met, vanuit, van, vanwege, tot, met het oog op, en voor Jezus Christus te interpreteren en te begrijpen valt. Zo komt hij uit bij de conclusie: ‘Overheid en kerk zijn door dezelfde Heer gebonden – en aan elkaar verbonden. ... Overheid en kerk hebben dezelfde invloedssfeer: de mensen’ (312).

Bonhoeffers tekst daagt mij uit om terug te gaan naar teksten die hij cruciaal vindt voor zijn argumentatie. Ik zie twee groepen teksten die hij gebruikt: de ene groep teksten is later (zonder referentie naar Bonhoeffer) bijna één op één overgenomen ook zo genoemd door Barth wanneer hij over de mens Jezus schrijft, die ‘als Gotteswort der Realgrund der göttlichen Schöpfung gewesen ist’.¹⁰ Deze teksten gaan dus bij Bonhoeffer over Jezus Christus als fundament ook van de overheid (300). Een tweede groep teksten gaat over de overheid als werkelijkheid en de relatie tussen overheid, macht en kerk/Christenen (302-305). In deze tweede groep wordt meerdere keren Romeinen 13:1-7 aangehaald. Deze tekst wil ik met de hulp van Robert Jewetts exegese en met Bonhoeffers argumenten in het achterhoofd herlezen.

2. De overheid is altijd situationeel: Romeinen 13:1-7

U begrijpt dat mijn ervaringen met kerk en overheden tijdens het communisme in Roemenië, mijn ervaringen met kerk en overheden in Hongarije na 1990, mijn ervaringen als christen met overheden uit verschillende machtsystemen voor mij de theologische zoektocht naar antwoorden over de overheid alleen maar stimuleren en toevoegen aan het belang van theologische vorming binnen de kerk. Het blijft prikkelen om uit te zoeken waarom Paulus in Romeinen 13:1-7 en Bonhoeffer vermoedelijk in 1941 over de overheid in termen van *diakonia*, *leiturgia* en gehoorzaamheid spreken. Over welke overheid heeft Paulus het? Wat voor soort machtsrelatie is hier aan de orde?

De argumenten over de redelijk stille politieke tijden onder Nero als achtergrond van Paulus’ beweringen zijn net zo onovertuigend als wanneer men beweert dat Bonhoeffer twee jaar later met een ander advies over kerk en overheid was gekomen. Robert Jewett overtuigt mij dat Romeinen 13:1-7 in het kader van de Romeinse burgerlijke godsdienstpraktijk gelezen zou moeten worden, want de brief is geschreven aan de christelijke gemeenschappen in Rome, waarvan vele leden in dienst van de plaatselijke overheden stonden. Volgens Jewett schrijft Paulus deze brief als voorbereiding voor zijn zendingsreis naar Spanje.¹¹ Hij heeft de

¹⁰ ‘Jezus, die als Gods woord de werkelijke grond voor de goddelijke schepping was’. Barth, *Kirchliche Dogmatik* III/2 (1948), 580. In 1948 heeft Barth Bonhoeffers tekst vermoedelijk nog niet gekend.

¹¹ Jewett, *Romans*, 785vv.

steun van de gemeenschappen en hun netwerken in Rome nodig om naar Spanje te kunnen gaan. Dus, het doel van deze tekst is niet om voor alle plaatsen en alle tijden een overheidsleer te geven; de tekst is geen fundament voor een politieke theologie. Het gaat allereerst over overheden (meervoud). Jewett bevestigt Adolf Strobels bevindingen dat dit meervoud de diversiteit van de lokale machtsdomeinen aangeeft: proconsulaire imperium (*antupatike exousia*), tribunitia potestas (*demarkuke exousia*), prefectura pretorii (*eparkike exousia*), quaestoria potestas (*taminetike exousia*) – al deze machten vervullen hun ambt; Jewett attendeert erop dat leden van de gemeenschappen in Rome als slaven van de keizer voor deze overheden werkten. Paulus en – later – Bonhoeffer maken het duidelijk: het maakt niets uit hoe deze overheden over zichzelf denken, de Christen belijdt dat ze hun macht van God krijgen. Volgens Jewett ligt de sleutel om tot nieuwe inzichten te komen in het begrijpen van de retorische herhaling van macht gegeven door God (*upo Theou*). Over welke God gaat het hier? Het is geen Mars of Jupiter of welke uit de Griekse mythologie overgenomen god dan ook; het gaat om God die in Christus mens geworden is. Het laten doordringen van deze boodschap zou de hele burgerlijke godsdienstpraktijk op zijn kop zetten. Van het formidabele Romeinse recht, zijn rechtvaardigheid, en van zijn belofte van vrede blijft weinig over met Paulus' claim. Paulus zegt namelijk dat men door zijn geloof en belijdenis God eert.

Zowel Paulus als Bonhoeffer staan zeer kritisch tegenover revolutie, opstand, en zeker het gebruik van welk geweld dan ook. Paulus schrijft deze teksten met de ervaring en in de wetenschap dat deze overheden niet altijd de goeden loven en de slechten straffen en evenzo schrijft Bonhoeffer dat ook een 'antichristelijke overheid in bepaald opzicht altijd nog overheid' blijft (305).

Maar hoe zit het nu met de vraag naar de overheid? Als Paulus zijn gedachten over de lokale overheden, in een zeer concrete situatie, met het oog op een zeer concreet doel opschrijft en niet als onderdeel van een systematische theologie, hoe helpt deze tekst mij dan bij het begrijpen van Bonhoeffers ideeën over de verhouding tussen kerk en overheid? Of is Bonhoeffers tekst net zo concreet en situationeel als die van Paulus? Gaat het niet in de richting van een algemene politieke theologie? Situationeel is het, want Bonhoeffer sluit niet volledig aan bij Paulus, hij gaat in zijn situatie niet over op een 'Niets moet ge aan iemand schuldig blijven dan elkaar lief te hebben, want wie de ander liefheeft heeft een Wet vervuld'. Dat zijn Paulus' situationele vermaningen aan de verschillende christelijke gemeenschappen in Rome, daar is liefde voor elkaar nodig. In plaats daarvan grijpt Bonhoeffer in zijn stellingen over de politieke verantwoordelijkheid van de kerk terug naar het Oude Testament, naar de profetische rol van het geestelijke ambt: het benoemen van zonde, maar dat weer in, door, ter wille, met het oog op Christus. 'Daarbij is het niet de bedoeling van de prediker om de wereld te verbeteren, maar om tot geloof in Jezus Christus op te roepen en de verzoening door Hem en zijn heerschappij te verkondigen. Niet de slechtheid van de wereld, maar de genade van Jezus Christus is het thema van de verkondiging' (311), en hij komt pas bij de politieke verantwoordelijkheid van de individuele christen met naastenliefde.

Wat ik zover kan zien is dat én bij Bonhoeffer én bij Paulus de vraag naar de overheid/overheden niet los staat van de bewustwording over de plaats van de kerk/de christen in het geheel, in de concreetheid van de samenleving. Een antwoord op de vraag van wat ik ben, wie ik ben ten opzichte van de overheid/overheden kan niet ontbreken in dat verstaan van de christen als domein van én de kerk én de overheid. Dus, de relatie tussen kerk en overheid 'gebeurt' niet door het aankaarten van gespreksonderwerpen zoals vrijheid, mensenrechten, gerechtigheid, maar door de gegevenheid van de twee. En dit gebeurt zowel

bij Paulus als bij Bonhoeffer in omstandigheden waar censuur de manier van formuleren beïnvloedde.

3. Je bent kerk voor de ander en met elkaar!

De verbondenheid van de kerk en de overheid bepaalt mij weer bij Bonhoeffers christocentrische ecclesiologie: de kerk is er ook voor de overheid, en voor de mensen (voor christenen en niet-christenen); er is maar één bestaan, het bestaan in Gods schepping. Het verdelen van de samenleving in domeinen van profaan, sacraal of seculier en religieus, werelds en christelijk hebben geen enkele relevantie voor kerk-zijn volgens Bonhoeffers Schriftuitleg. Dit heeft grote consequenties voor het missionair bestaan van de kerk.¹² Allereerst betekent dit dat de kerk vrij wordt van elke vorm van zucht naar heerschappij, het is een Christus belijdende kerk. Treffend formuleert Bonhoeffer:

De ruimte van de kerk is er niet om de wereld een stuk van haar terrein te betwisten, maar juist om de wereld ervan te overtuigen dat ze wereld moet blijven, namelijk de wereld die God liefheeft en waarmee Hij zich verzoend heeft. Het is dus niet zo dat de kerk haar ruimte ten koste van de ruimte van de wereld zou willen of moeten uitbreiden, zij verlangt niet meer ruimte dan ze nodig heeft om de wereld te dienen met het getuigenis over Jezus Christus en over haar verzoening met God door Hem. De kerk kan haar eigen ruimte ook alleen daardoor verdedigen, dat ze niet voor die ruimte vecht maar voor het heil van de wereld. Zou het anders zijn, dan wordt de kerk tot een 'religieus instituut' dat voor haar eigen zaak vecht, en daardoor heeft opgehouden de kerk van God in de wereld te zijn.¹³

Soortgelijke opmerkingen komen ook bij andere theologen naar boven die, nadenkend over de kerk en haar plaats in de wereld, vanuit hun socio-politieke bestaan verantwoording hebben genomen om theologische uitspraken te doen over het kerk-zijn. Willis Jenkins schrijft dat Martin Luther King Jr. vragen over de integriteit van kerken had die zichzelf kerk noemden en gefascineerd was door de kerkelijke realiteit van de bewegingen die zich niet als kerk identificeerden. Vanuit deze observatie sprak King over twee betekenissen van de kerk: bij de eersten noemt hij gemeenschappen die verzameld zijn in het delen van het geloof in Jezus' (levens)verhaal maar deze gemeenschappen hoeven niet per se ook de gemeenschappen te zijn waarin Jezus' werkelijkheid vlees geworden is. Maar iedere gemeenschap die het verhaal van Jezus vertelt, helpt in het herkennen van hoe Christus ergens anders in de wereld vanzelfsprekend wordt. 'Het geloof van de belijdende kerk getuigt van afwezigheid van kerkelijke praktijken - van haar eigen niet-bestaan als kerk.'¹⁴

Kerk-zijn impliceert dus verantwoordelijkheid dragen voor de ander, voor de wereld, aanwezigheid, waarneming van de omgeving en de processen daarin, zonder heerser te willen worden. In het bespreken van het *cuius regio, illius religio* principe (310) belicht Bonhoeffer het probleem van kerk en politieke macht van de kant van de overheid. De vraag naar ἐξουσία blijft ook binnen de kerk relevant. Wat gebeurt er wanneer de kerk vormen van overheden op zich neemt: met een eigen bureaucratisch apparaat, met diplomatieke vertegenwoordigers,

¹² Sundermeier, 'Der Kirchenbegriff von Bonhoeffer', 337.

¹³ Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, 48.

¹⁴ Jenkins, 'Doing Theological Ethics', 64.

wanneer ze zichzelf als staat binnen een staat gedraagt met een duidelijke focus ook op territorialiteit? Wat is kerkpolitiek? En waarom heeft de kerk die term nodig? Kerk-zijn voor de ander zou impliceren dat er ook wederkerigheid tot verantwoording mag zijn: het bevragen van de ander naar en over beweringen over wat goed is en wat slecht is in plaats van de snelle distantiëring van elkaar door elkaar voor conservatief of liberaal uit te maken.

Er wordt beweerd dat Bonhoeffer weinig ervaring en kennis had met mensen met andere geloofsovertuigingen dan Joden, christenen en atheïsten.¹⁵ Een vraag die uit zo'n stelling voortkomt, is of zijn gedachten over kerk-zijn voor de ander dan ook met betrekking tot de overheid in het huidige wereldwijde, oneindige spectrum aan geloofsovertuigingen relevant zou zijn. Als we zijn tekst lezen dan gaat het over de schepping, over Christus als de nieuwe mens door wie de kerk haar bestaan begrijpt en door wie de kerk naar andere mensen kijkt. De vraag naar het christelijke van een overheid wordt samen met de vraag naar het Bijbelse begrip van staat van tafel geveegd. Er *is* kerk, er *zijn* christenen, er *is* overheid en er *zijn* mensen (opnieuw: christenen en niet-christenen).

Bij het kerk-zijn voor de ander komen we terug bij de fragmenten van het begin van deze bijdrage want Bonhoeffer noemt nog twee punten in zijn advies die onze aandacht – hoe ongemakkelijk ook in deze tijden – niet mogen ontgaan: huwelijk en arbeid als goddelijke ambten (307). Op deze twee punten zijn christelijke gemeenschappen wereldwijd verdeeld, ook in Nederland zijn ze verdeeld. Gesprekken over huwelijk worden door genderdiscussies tot blikvangers. Gesprekken over arbeid worden heel vaak gekleed in termen van economie, globalisatie en migratie. In beide gevallen blijft de vraag of de kerk die kerk wil zijn voor de ander en met de ander, of de kerk de theologische diepte ingaat om een standpunt in te nemen, om belijdenis te schrijven, om haar leden te onderwijzen. Wat en waar zijn de Schriftlezende gemeenschappen die over deze vragen spreken? Waar ontbreken ze en waarom? Wordt er naar elkaar geluisterd, met elkaar gesproken? Ik kan Bonhoeffers tekst over huwelijk/gezin en arbeid niet loskoppelen van Hitlers (en zijn medewerkers') vernietiging van mensenlevens, juist door dit via gezin (de meest intieme menselijke relaties) en arbeid (de creativiteit van het leven) te doen, vanaf begin dertiger jaren. Het verbreken van gezinnen en wegnemen van arbeid blijft zich doorzetten in vele vormen en praktijken van overheid.

Er wordt zoveel met Bijbelteksten gesmeten in het spreken over de ander, maar hoe vindt de kerk in de door God gegeven relatie de ruimte waarin de ontwikkeling van de relatie tussen kerk en overheid aan de Heer overgelaten zou kunnen worden (313)? 'Creatief theologisch denken ontstaat uit scènes van wonden,' zo beweert Mary McClintock Fulkerson,¹⁶ het besef dat er iets niet goed is, dat er iets besproken moet worden. Rondom arbeid en huwelijk/gezin zijn er genoeg schrijnende scènes van wonden. McClintock Fulkerson beweert dat wonden om verandering vragen. Ook binnen deze discussie vraagt een hedendaagse lezing van Bonhoeffers 'kerk voor de ander' aandacht voor de andere kerk met specifieke andere verhoudingen, met andere vormen en praktijken van overheden en met andere wonden. Wat zijn inderdaad de implicaties van Schneiders eredoctoraat voor christenen die het willen begrijpen? Wat doen christelijke gemeenschappen met de woorden van László Tóké? Wie neemt de vragen van Mäkinen serieus? Wat doet zo'n oproep om gebed voor verkiezingen met christenen?

¹⁵ Sundermeier, 'Der Kirchenbegriff von Bonhoeffer'.

¹⁶ McClintock Fulkerson, *Places of Redemption*, 13.

4. Besef dat je vrij bent!

Zonder naar Luther te verwijzen, echoot Bonhoeffer hier Luthers vrijheidsleer van een christen maar nog sterker benadrukt hij de gemeenschappelijke bepaaldheid van de christen, de kerk. De vrijheid van kerk en christen wordt benadrukt in deze tekst van Bonhoeffer, niet alleen door de profetische rol van de kerk en de verantwoordelijkheid van de christen ten opzichte van de overheid en de medemens maar ook in het herhalen van het dienen van de Heer.

Bonhoeffer onderwijst over vrijheid zonder het woord zelf ook maar eens te noemen (waarom zou hij zo'n beladen en gekleurd woord gebruiken?); en hij noemt het woord angst ook niet, hoewel angst en vrijheid onder veel overheidsvormen samen optrekken. (Voor mij klinkt hier ook de vraag: waar zie ik angst in de kerk; en heeft dat iets te maken met het 'overheidje spelen' van de kerk? In hoeverre wordt angst weggepraat?) Angst en vrijheid zijn sleutelwoorden. In deze zaken vraagt hij naar de rol van het geestelijke ambt. Het vervullen van een geestelijk ambt vraagt uit mijn positie ook om zelfreflectie inzake theologische vorming. De Hongaarse uitgave van Bonhoeffers tekst begint waar zijn tekst over *Das konkrete Gebot und die göttlichen Mandate* eindigt, en dat met de opmerking dat er juist op het gebied van het verstaan van het geestelijke ambt nog heel veel te wensen over blijft. Hij klaagt over onbegrip over en gebrek aan discipline, aan kennis over en ervaring met geestelijke oefeningen, ascese, *meditatio*, en *contemplatio*.¹⁷

In een wereld waarin vele vormen van overheden meedoen aan de *Risk society* schrijft Ulrich Beck: 'Angst bepaalt de houding tegenover leven. Veiligheid drukt geleidelijk aan vrijheid en gelijkheid weg van de hoogste plaats op de waardenschaal. Het resultaat is een aanscherpen van wetten, een schijnbaar verstandelijk "totalitarisme als verdediging tegen bedreigingen". De angst *business* [zowel de cultuur als de commercialisering van angst] zal welvaren bij het algehele verlies aan zenuwen.'¹⁸ In zo'n wereld moet de kerk een stem kunnen laten horen over vrijheid, maar in allereerste instantie zich vrij kunnen noemen; een theologische opleiding moet die vrijheid leven door het uitnodigen van studenten en predikanten om te participeren in het kijken en luisteren naar hun omgeving door alle middelen van theologische leermethodes. Opleiding tot en voor gemeenschap. Want omgaan met de Schriften ook in de vragen naar de verhouding tussen kerk en overheid is zeker op zijn plaats binnen een theologische opleiding die volgens Bonhoeffer mensen vormt als theologen en tijdgenoten die op Christus de Heer wijzen.

5. Terug naar de fragmenten: een slotwoord over context

Tijdens het uitspreken van mijn reflecties achtervolgt mij de vraag, in hoeverre zo een christocentrische nadruk op Schriftlezing, kerk-zijn en theologische opleiding uitnodigend is om in gesprek te gaan met elkaar. Blijven de labels evangelicaal, conservatief, orthodox, liberaal, vrijzinnig – om er maar een paar te noemen – niet de toon en de geur van met elkaar in gesprek gaan beïnvloeden? Misschien zijn ze zo hardnekkig dat ze niet zomaar verdwijnen met een nieuwe lente of een veertigdagenperiode. Er blijven spanningen tussen de christocentrische en trinitarische lezing van de Bijbel, respectievelijk de pneumatologische

¹⁷ *Ethik* 1949: [319].

¹⁸ Beck, *World at Risk*, 8-9.

Wende in zendingstheologie. Deze spanningen zijn deels benoemd (denk aan de gesprekken die onder de naam World Christianity plaats vinden, in het bijzonder aan het werk van Peter Phan), deels gedekt met soms bijna een populistisch meegaan in het gebruik van een ‘Geest’ taal nauw verbonden met de spectaculaire uitbreiding van charismatische bewegingen wereldwijd. Wat ik vanuit Bonhoeffers advies hierover meekrijg, is dat de relatie tussen kerk en overheid (overheden) de kerk eraan herinnert dat het kerk-zijn betekent er te zijn in het geschieden, ‘the missionary act is a living history, not a program’ (Flett 2010: 294).¹⁹ Het lezen van de Schriften, het verlangen naar de existentiële autoriteit vanuit welke de moed om te leven (u hoort het goed, ik blijf Bonhoeffer niet zonder Tillich lezen) bevestigd wordt, gebeurt altijd in het hier en nu. Zodoende ook situationeel! Misschien hebt u al gemerkt dat ik het woord ‘context’ tot nu toe niet liet vallen. Ik bewaarde het tot aan het eind omdat context om een herdefinitie vraagt in ons theologiseren. Context is niet iets wat statisch is, maar iets wat ontstaat, ‘living history’, het geschieden van het levende, dat is wat Bonhoeffer en Tillich, en later Moltmann en geestverwanten telkens opnieuw benadrukken. Wat ik zie bij hen allen, is dat ze in plaats van apocalyptisch denken het leven en het geschieden van het leven benaderen door eschatologie: leven in complexe verbondenheid.

De fragmenten waarmee ik u meenam in mijn reflecties verbeelden deze complexe verbondenheid. Het blijft mij verbazen dat een voormalig bisschop en Europarlementiër in zijn retoriek zulke sterke waarde hecht aan het belang van landbezit en dat hij over mensen als indringers kan spreken. Het fragment over Schneider roept verschillende gedachten in mij op; hij had als voorzitter van de EKD goede redenen om een eredoctoraat in het Hongarije van 2013 te accepteren. Hij had het kunnen weigeren, maar hij is gegaan en hij heeft een rede uitgesproken over staat en kerk met alle risico’s van het uitspreken van een rede; met het risico dat zijn opvattingen over kerk en staat anders begrepen kunnen worden dan bedoeld. Mäkinen blijft ook spreken, en zet mensen (christenen en niet-christenen) aan het denken en aan het handelen. Het fragment over gebed bevestigt Bonhoeffers oproep voor de kerk om bezig te blijven met het lezen van de Schriften met het oog op de samenleving als deel van Gods schepping vanuit de geestelijke disciplines, om te beginnen met gebed.

Literatuur

- Beck, Ulrich, *World at Risk*, Malden: Polity Press, 2007.
- Barth, Karl, *Die kirchliche Dogmatik*, München/Zürich: Theologischer Verlag, 1932-1967.
- Bonhoeffer, Dietrich, *Ethik*, München: Chr. Kaiser Verlag, 1949.
- Bonhoeffer, Dietrich, *Aanzetten voor een ethiek*, Samengesteld, vertaald en ingeleid door Gerard den Hertog en Wilken Veen, Zoetermeer: Boekencentrum, 2012.
- Chrétiens, Jean-Louis *L’appel et la réponse*, Paris: Éd. de Minuit, 1992.
- Confessio Augustana. Das Augsburgische Bekenntnis (1530) Lateinischer Text: Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1930: 52-135, Art VII.
- Flett, John, *The Witness of God: The Trinity, Missio Dei, Karl Barth and the Nature of Christian Community*, Grand Rapids: Eerdmans, 2010.
- Jenkins, Willis, ‘Doing Theological Ethics with Incompetent Christians: Social Problems and Religious Creativity’ in Charles Marsh, Peter Slade, Sarah Azaransky (eds), *Lived Theology: New Perspectives on Method, Style, and Pedagogy*, Oxford: Oxford University Press, 2017, 44-53.
- Jewett, Robert, *Romans* (Hermeneia), Minneapolis: Fortress Press, 2007.

¹⁹ ‘De missionaire daad is een levende geschiedenis, geen programma.’ Flett, *The Witness of God*, 294.

- McClintock Fulkerson, Mary, *Places of Redemption: Theology for a Worldly Church*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Schneider, Nikolaus, 'Das Verhältnis von Kirche und Staat – Überlegungen auf dem Hintergrund der V. These der Barmer Theologischen Erklärung', 2013: te downloaden via <https://www.fromapp.org/11495-0-0-30.html>
- Sundermeier, Theo, 'Der Kirchenbegriff von Dietrich Bonhoeffer – Eine missiologische Perspektive. Mission und Religion in der Theologie Bonhoeffers', *Interkulturelle Theologie. Zeitschrift für Missionswissenschaft*, 4 (2016), 321-448.